

ЧЕТРНАЕСТИ КОРПУС НОВЈ ОСЛОБАЋА ТИМОЧКУ КРАЈИНУ

Одлуком Главног штаба за Србију образован је 6. септембра 1944. Четрнаести корпус НОВЈ у који су ушле Двадесет трећа, Двадесет пета и Четрдесет пета српска дивизија. Командант корпуса постао је пуковник Радивоје Јовановић, политички комесар пуковник Раја Недељковић, а начелник штаба мајор Светислав Татарац. Корпус је покривао целу територију Тимочке крајине одакле је било више од половине бораца.

Почела је последња фаза борбе за ослобођење овог дела земље. Суседна Румунија је крајем августа напустила силе Осовине. СССР је објавио рат Бугарској 5. септембра 1944. године¹).

Борба за Зајечар

Шестог септембра Двадесет трећа дивизија стигла је на прилазе Зајечару. Штаб дивизије располагао је пре битке за Зајечар подацима да град брани 400 Немаца, око 500 четника, један батаљон љотићеваца и око 150 — 200 жандарма. Близу 1000 немачких рањеника са источног фронта пребацивани су у Бор. У

1. Прогресивне снаге у Румунији, на челу са КП Румуније, 23. августа 1944. свргле су режим диктатора Антонескуа, Румунија је прешла на страну савезника. Црвена Армија ушла је 31. августа 1944. у Букурешт. Петог септембра СССР, чије су трупе избиле на Дунав, објавио је рат Бугарској, 8. септембра Црвена армија прешла је бугарско-румунску границу, а 9. септембра образована је у Софији влада Отчественог фронта. Тако је Бугарска испала из блока сила Осовине.

граду су се, у ствари, налазиле јаче непријатељске снаге: 1500 Немаца, са 4 тенка и троја борна кола, око 800 љотићеваца, 200 жандарма и граничара и око 3000 четника по околним брежуљцима. У борбу против непријатељских снага Двадесет трећа дивизија уводила је 1900 бораца, са 200 пушкомитраљеза, 36 противтенковских пушака, 6 минобацача, 1 хаубицом и 1 противавионским топом. Окружни центар био је последње јаче упориште окупатора на путу ка Дунаву. Зато је и био тако добро брањен. Појас одбране града кретао се линијом: Краљевица — Расадник — Војна болница — Бели Тимок, повезан бетонским бункерима. Истурена обезбеђења налазила су се у бункерима код Грљана.

Борба је почела одмах по наиласку Двадесет треће дивизије.

Прво је Четрнаеста бригада заобишла град, ушла 6. септембра у село Звездан и растерала четнике, прогонећи их даље ка Николичеву. За то време Седма бригада приближавала се Краљевици и центру града од Шљивара, борећи се са четницима, љотићевцима и Немцима. Девета бригада је истерала немачка обезбеђења у Грљану, а потом кренула да затвори излаз из града с десне стране, према Неготину.

Непријатељ је у опкољеном граду преживљавао последње часове. На железничкој станици шиштала је пара из непокретних локомотива, избушених митраљеском ватром. Улице су опустеле.

Седма бригада заустављена је на прилазима Краљевици. Увече је напад поновљен, и бригада се попела на врх великог парка. Доле, надомак реке, лежао је у зеленилу утонули град, пун непријатељских војника, али и са готово читавим својим становништвом.

Четрнаеста бригада задржала се у борби са четницима око Николичева. Увече је изашла на Бели брег. Њена два батаљона напала су варош. Даље од Црног Тимока нису прошли. Девета бригада очистила је Грљан и кренула ка Великом Извору. Њени батаљони су пресекли друм Зајечар — Неготин у ноћи 6/7. септембра.

У вароши је 6. септембра поподне очекиван напад савезничке авијације. Народ се склонио дубље у подруме, а улице је преплавила војска. Немачки сарадници и шпијуни паковали су кофере. Неки су се још надали да ће Немци одбранити град. Заједнички напад бригада 23. дивизије требало је да почне 7. септембра у 3 часа после поноћи.

Седма бригада је уз помоћ артиљерије заузела утврђену Краљевицу, после неколико жестоких јуриша и противјуриша. Четрнаеста бригада која се пробила у варош, морала се у току дана привремено оријентисати према четницима који су с леђа ударили од правца села Николичева. У противналету су четници разбијени. Погинули су командант Иванковачког четничког корпуса и двојица команданата бригаде.

За то време у Зајечар се преко Звездана²⁾ пробио део колоне од 7 немачких тенкова и 12 камиона са пешадијом. Долазили су из Бора. Тај део фронта био је разређен због борби Четрнаесте бригаде са четницима.

Девета бригада заkasнила је са наиадом и тек у 5 часова ујутро 7. септембра стигла до првих градских кућа, друмом из правца Великог Извора. Кроз јутарњу маглу Први батаљон бригаде прегазео је немачко обезбеђење на мосту преко Тимока и у јуришу доспео све до центра вароши. Батаљон је заустављен на домак Крајскокомандантуре, где су Немци били у бетонским бункерима.

За њим је требало мало касније да пође Други батаљон на положај према пешадијским касарнама. У Првом батаљону, који се сам нашао усред великог непријатељског гарнизона, запазили су да јењава пучњава са Краљевице и од Белог брега. Из околних зграда патроле су доводиле заробљене Немце.

Немци су се сада регруписавали, јер су им главне снаге дотле биле окренуте према центру напада, ка Краљевици, где је дејствовала Седма бригада дивизије. Захватили су са свих страна Први батаљон, Девете бригаде углављен усред градског одбрамбеног положаја. У овом батаљону су у току десет минута погинули 4 водника и десетара, који су покушали да ућуткају немачки бункер чија је ватра спречавала слободније маневрисање³⁾. Више ни рањенике нису могли износити.

Морал код бораца није опадао. Курири који су послати до штаба бригаде донели су вест „да се напад одлаже“. Али нико више није помишљао на повлачење. Грађани Зајечара из улица у којима се забарикадирао батаљон истрчавали су из подрума, прихватили рањенике, преносили муницију⁴⁾.

Немци су у 10 часова извршили противнапад борним колима.

То је поколебало фронт који је држало 150 бораца. Почели су се повлачити ка периферији града. Али група бомбаша са Алексом Станисављевићем, Петром Војводићем и Живком Бибићем је на левом крилу засула борна кола бомбама и положај је повраћен. За то време је Други батаљон бригаде продро на левом боку и напао непријатеља у пешадијским касарнама. У борбу је уведен и Трећи батаљон. Седма и Четрнаеста бригада удвостручиле су притисак и цела дивизија навалила је свом снагом. Немачке трупе почеле су се повлачити пред тим нападом. У 13 часова минобацачи Девете бригаде запалили су из непосредне

2. Овде се, наоружана са 12 противтенковских пушака, борила тзв. „Руска чета“ од 40 црвеноармејаца који су раније побегли из немачког заробљеништва.

3. Погинули су Обрен Илић из Црвења, Милун Илић из Рујишта, Велимир Пешић из Црног Кала и Ђорђе Ђорђевић из Неготина.

4. Стари борац из I светског рата Таса Првуловић, познат из „Трилогије“ Стевана Јаковљевића, у току борби за Зајечар 7. септембра код Крајскокоманде, сам се наоружао и дошао у састав Првог батаљона Девете бригаде, носећи 2 пушке на рамену.

близине зграду Крајскомандантуре. Други батаљон Девете бригаде заузео је, на јуриш, пешадијске касарне. Кроз дим који се надвио над градом кружио је немачки авион; вероватно је дошао са намером да спасе више официре.

После 30 часова борбе, 7. септембра око 16 часова највећи део града био је ослобођен. Део Немаца и добровољаца павлачили су се, уз заштиту тенкова, према Бору. Четрнаестој бригади предало се око 150 Немаца и близу 100 љотићеваца из колоне која се повлачила. На улицама града лежало је близу 300 мртвих непријатељских војника. Заробљеника је било близу 1000. Већину су чинили Немци. Неколико највећих зграда у центру било је у пламену. Заплењена је велика количина оружја, хране и више моторних возила⁵). Ухваћен је злогласни Тилер, шеф обавештајног одсека Крајскоманде и стрељан. „Просветар“ љотићевског батаљона сам се убио, у кукурузу. Из подрума су извлечени петоколонаши. Дивизија је у овој борби имала 24 погинула и 60 рањених бораца.

После заузимања Зајечара Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наредбу за 9. септембар, која гласи:

„На дан 6. септембра 1944. године Двадесет трећа ударна дивизија напала је на непријатељски гарнизон у Зајечару и оближњим селима и после жестоке борбе која је трајала 30 часова, храбри борци 23. ударне дивизије ослободили су Зајечар. Град Зајечар бранило је 1500 Немаца са тенковима и модерним наоружањем, 800 љотићеваца, 200 Српске државне страже и око 3000 четника. Немци и недићевци давали су јак и живав отпор из добро утврђених положаја и бункера у околини града и из самог града, а четници су у току борбе нападали с леђа. Упркос свему томе борци и руководиоци 23. ударне дивизије су смело и одлучно вршили напад и на јуриш заузели Зајечар и околину. Непријатељ је претрпео страشان пораз. Убијено 300 непријатељских војника и официра, а заробљено око 1000. Убијени и заробљени су већином Немци. Заплењен је огроман ратни материјал.

За овако смео и одлучан подухват, за овакву храброст, пожртвованост и ударност, Главни штаб НОВ и ПО Србије похваљује борце и руководиоце 23. ударне дивизије, позивајући их да наставе са оваквим великим победама до коначног уништења окупатора и народних издајника. Слава палим јунацима за слободу српског народа! Живео Врховни командант наше војске Маршал Тито! Живела 23. ударна, јуначка дивизија!

Смрт фашизму — слобода народу!"

За команданта места у ослобођеном Зајечару одређен је Душан Ковачевић, помоћник политичког комесара Седме бригаде, зајечарски комуниста из првих година оружане борбе, после борац Зајечарског партизанског одреда. Од првих корака ове Команде умногоме је зависило како ће органе израсле у народноос-

5. Заплењено је преко 500 пушака, 30 митраљеза и пушкомираљеза, 4 минабача, 10 вагона експлозива, 37 вагона животних намирница, 50.000 литара бензина и нафте, 10 камиона, 3 лимузине, 14 моторцикала и велике количине муниције, одеће и обуће.

лободилачкој борби ирмити народ у окружном центру у коме је окупатор увек имао знатније снаге и вршио најбезобзирнију пропаганду против партизана. Команда, која је била смештена у згради општине, у центру града, стављена је на располагање и једна чета Седме бригаде.

Први акт Команде места био је проглас становништву града у коме се, поред осталог, народ позива да чува општу имовину и да обавезно пријављује сакривене непријатеље којих је још било у вароши.

Овај проглас је написан и одштампан у току ноћи, а 8. септембра истакнут је на свим јавним местима. Јединице придодате Команди места претраживале су за то време град и пронашле више немачких војника и официра који су се посакривали по подрумима и таванима неких кућа. Највећи број непријатеља откривали су сами становници града и пријављивали их Команди места. То је, уз помоћ коју су неки грађани Зајечара пружали још у току борбе за ослобођење града, био први шири контакт и сарадња са Командом места. У једној згради грађани су пронашли око 20 Немаца, разоружали их и спровели у Команду. На овај начин је ухваћен и злочинац Тилер, шеф Обавештајног одсека Крајскоманде.

Све похватане Немце Команда је спровела у штаб дивизије, где су саслушани и транспортовани у места предвиђена за заробљенике.

Команда места предузимала је посебне мере да се спречи развлачење заплећене немачке имовине. Преко добошара непрекидно су објављиване наредбе, апеловано је на становништво да помогне у спречавању насиља било какве врсте. Ове мере наишле су на одобравање људи, који су у томе видели и бригу нове власти за народну имовину и личну безбедност грађана.

У току ноћи између 7. и 8. и ујутру 8. септембра, Команда места организовала је прикупљање лешева погинулих немачких војника и квислинга са улица и дворишта и преношење у близину гробља, где су закопавани. С обзиром на велики број мртвих непријатеља, то је био замашан посао, у коме је био ангажован приличан број становника града. Службеници ПТТ-а одмах по ослобођењу обезбедили су најнужније телефонске везе, а настављен је рад и неких комуналних служби (занатске радионице, услуге и др.).

По наређењу штаба дивизије, сви погинули партизани пренети су 8. септембра до подне у град. Сахрана је била заказана за 13 часова. Убрзо се на погребу окупило преко 5000 људи из града и околних села. Све бригаде су том приликом упутиле по једну чету, које су чиниле војни шпалир. Велики број венаца и букета цвећа ношен је у погребној поворци око које су се нарочито ангажовале жене и омладина Зајечара. Многе венце и букете на одар погинулих бораца положили су грађани на личну иницијативу. У одржаним говорима истакнута је величина жртва за ослобођење Зајечара. Говорници су били Раја Недељковић, политички комесар дивизије, Душан Ковачевић, командант места и представници сваке бригаде.

У 17 часова истог дана, 8. септембра, после сахране палих бораца одржан је на тргу у Зајечару велики митинг коме је присуствовало преко 10000 људи из Зајечара и околине.

Читаве поворке из околних села пристизале су током дана са заставама и транспарентима, а на челу многих група ишли су комунисти или чланови народноослободилачких одбора. Колоне су долазиле на митинг организовано, са песмом и паролама Партије. Збор је отворио Живан Васиљевић, секретар ОК КПЈ, а говорили су Љубодраг Ђурић, представник Главног штаба Србије, Миладин Ивановић, командант Двадесет треће дивизије, Милијан Неоричић, члан ЦК СКОЈ-а, као и представник енглеске војне мисије мајор Сенди Гленд⁶⁾. Учесници збора поздрављали су говорнике аплаузима, кличући Народноослободилачкој војсци, Маршалу Титу, Комунистичкој партији Југославије, Совјетском Савезу и савезницима.

У међувремену, док је још трајао збор, стигле су лоше вести: надирале су веће немачке снаге од Ниша у циљу стварања фронта према наступању Црвене Армије. Решено је да се становништву на крају митинга саопшти новонастала ситуација. Завршени збор се брзо растурао, а у току ноћи између 8. и 9. септембра највећи део становништва повукао се из града према околним селима, која су била изван главних комуникација вероватног надирења немачких снага.

У ноћи, по завршеном збору, штаб дивизије напустио је полупустели град и сместио се према Николичеву, а у Зајечару је остала Команда места са једном четом и неколико чланова Окружног комитета Партије.

Исте ноћи извршена је према Николичеву евакуација болнице, многих заробљеника, као и породица бораца из града. Мобилисано је, на брзу руку, из места и околних села преко 300 за-

6. Сенди Гленд, шеф енглеске војне мисије при 23. дивизији НОВЈ, послао је 11. септембра 1944. следећи извештај о приликама у Зајечару: „1. Ово што следи су лична запажања извора о догађајима после заузимања Зајечара:

а) Зајечар је непрестано окупиран од стране знатних немачких и бугарских снага и с обзиром на близину Бора сматран од великог локалног значаја. Он је такође био седиште четничког корпуса под Љубом Јовановићем и двојцом злогласних команданата бригада — Бором Станисављевићем и „Кентом“. Ту су такође биле стациониране Недићеве и Љотићеве трупе.

б) Иако сунемачки штабови побегли остало је обиље доказа о њиховим врло блиским личним односима са четницима, као што су потписане фотографије, визит-карте и писма.

ц) Није било никакве сумње у погледу искрености добродошлице којом су грађани свих класа дочекали партизане. Тешко да је икада било веће одушевљење. Отворена четничка колаборација и њихово опште понашање било је сурово осуђено.

д) Партизански говори наглашавали су потребу потпуног јединства и нужност да се све усредреди на избацивање и уништење непријатеља. Помињање краља било је срачунато на то да се задобије поверење монархиста, али су дали јасно до знања да неће дозволити да се Југославија врати на реакционарни пут.

е) Појава британске мисије за време церемоније наишла је на велико одушевљење“.

прежних возила, која су почела пребацивати робу заплећену у непријатељском гарнизону. Огромне количине оружја, муниције, одела, намирница и санитетског материјала у журби су из града превожене у правцу Николичева и Рготине, да не би пале у руке Немаца. Та замашна акција је успешно спроведена захваљујући помоћи мештана који су спремно довели своје запреге.

Заплећени камиони развозили су све то време војне јединице које су затварале друмове из правца Књажевца одакле су Немци надирали. Није се очекивао овај тако изненадни продор Немаца, пошто су се око Ниша налазиле јаче снаге НОВЈ, које су дотле контролисале непријатељски гарнизон и кретање трупа.

У току ноћи и сутрадан 9. септембра, по граду се и даље уз помоћ преосталих грађана трагало за непријатељским војницима. Специјалне екипе Команде места пронашле су још неколико сакривених војника и петоколониша. Пошто су се Немци нагло приближавали граду, извлачило се брзо и ужурбано све оно што је било од користи за војне јединице. Око 11 часова, када је било јасно да се неће моћи задржати долазак Немаца у Зајечар, јер су ови надирали јаким моторизованим снагама, Команда места је објавила да се део становништва који се још налазио у граду снабде преосталим залихама из магацина, пошто нису могле бити изнесене, а нарочито прехрамбеним артиклима које су Немци били довели у Зајечар, са намером да их даље транспортују. У граду су у разним магацинима затечене велике количине кафе, брашна, војне одеће и обуће, конзерви меса и рибе, пића, чоколаде, разне робе из Русије, Румуније, Бугарске и Грчке.

Пред вече 9. септембра немачке моторизоване јединице подрле су у град.

Све до последњег часа Команда места је нормално функционисала, без застоја. Зајечар је био готово пуст, јер је од око 10000 грађана у вароши остало једва неколико стотина. Сви остали су се повукли у околна села.

Девог септембра престала је да функционише ова прва Команда једног великог места у Тимочкој крајини. Она је успешно деловала 48 часова. Немачке снаге које су се, стално маневришући ка северу и југу, задржале у Зајечару још цео месец дана, нису имале више никаквог ослонаца у опустелом граду. Немци чак нису ни покушавали да успоставе било какву цивилну власт.

Штаб Двадесет треће дивизије 9. септембра упутио је команданту немачке јединице на комуникацији Књажевац — Зајечар позив на предају. У позиву између осталог стоји:

„Ваш гарнизон у Зајечару ликвидиран је у току 7. о. м. Имао је следеће губитке у људству: предало нам се 350 Немаца из Рајха, 250 Немаца из Војводине, 380 Недићевих и Дражених војника. Ваша група у Зајечару имала је преко 200 мртвих. Ваше намере да се пробијете даље бесмислене су. Бесмислено је за вас да изгубите животе. Око Немачке и у самој Немачкој сваког часа

је све тежа ситуација и неизбежна капитулација Хитлерове Немачке предстоји. Позивамо вас да нам се предате, уступајући нам све ваше оружје, а ми вам гарантујемо безбедност живота . . .".⁷⁾.

Стварање и борбе бригада Четрдесет пете дивизије НОВЈ

Још у јулу 1944. из Девете бригаде издвојене су две групе од по 70 — 80 бораца (Тимочки и Бољевачки батаљон) са задатком да оперишу искључиво на терену тимочког, заглавског и бољевачког среза, прихвате нове борце у Народноослободилачку војску и евентуално прерасту у нове бригаде. Чистећи терен од четничких остатака, требало је да ови батаљони омогуће стварање и рад народноослободилачких одбора и других позадинских органа у тим срезевима.

Акције Бољевачког батаљона (командант Миодраг Цојић, политички комесар Милан Узелац, партијски руководиоца Душан Витас) формираног 10. јула 1944. имале су посебан значај за овај крај. Због изузетно тешких услова многи људи дуго нису имали редовних додира са партизанима. Било је, уз то, у свим тим селима окорелих сарадника окупатора, четовођа, команданата села и других, који су у току рата починили разне злочине према народу, а нису све до 1944. године могли бити онемогућени у таквом раду. Терор над сарадницима НОП-а и другим поштеним људима био је овде нарочито појачан у првој половини 1944. године.

Чим се Бољевачки партизански батаљон са три чете појавио на северним косама Ртња, а затим код Кривог Вира, у Брезовици, људи су више сазнали о снази Народноослободилачке војске. Половином јула 1944. батаљон се кретао подгорачким и злотским атаром. Људи из Злота и Подгорца долазили су у батаљон још док се налазио у планини, обавештавали га о стању у селима, а неки се више нису ни враћали кућама, остајали су у батаљону који је брзо порастао на 120 бораца.

У селима је тих дана батаљон одржавао успеле зборове на којима су говорили војнички и политички руководиоци, од којих су неки у овом крају били добро познати још из првих

7.0 збивањима на терену Тимочке крајине у време ослобођења Зајечара (7. септембар 1944) и касније, војноуправни командант Југоистока генерал пешадије Фелбер износи у прегледу дејства „Армијске групе Србије“:

„ . . . У међувремену су јаке групе Титових банди запоселе долину Тимока и после жестоких борби заузеле Зајечар. Тиме је био прекинут једини употребљив пут за дотур до Дунава, као и попречна веза позади источног фронта, који је требало тек организовати . . . Као противмере, наређено је довођење и последњих делова 1. брдске дивизије, коришћењем свих средстава транспорта, у њен нови реон, као и напад на Зајечар . . . Ослобођење Зајечара и друма за Бор привремено је омогућило одлазак тамо концентрисаних 20000 страних радника, 1200 рањеника и више стотина специјалиста из Немачке . . .“.

дана устанка. Иступали су на зборовима и партизански симпатизери који су се до тада морали крити или су били зостављани и мучени по логорима и затворима. Скоро сви они изгубили су у рату по једног или више чланова породице. Њихово расположење преносило се и на остале сељаке који су 1941. године овде подржавали народноослободилачку борбу. Добра опремљеност бораца НОВЈ, понашање и дисциплина, остављали су повољан утисак међу сељацима овог краја.

Они су сада упоређивали недовољно наоружане борце Бољевачког партизанског одреда из 1941. године са овим у сваком погледу дораслим војницима које је Комунистичка партија уздигла за три године непрекидне борбе. Неким од ових зборова присуствовало је од 500 до 1500 људи и жена, а батаљон је обилазио скоро сва села (на збору у Злоту говорили су првоборци Јанко Симеоновић и Миодраг Џојић).

За око 40 дана боравка на овом терену мале снаге батаљона су даноноћно **Ершиле** препаде, опкољавале многоструко јачег противника, заробљавале и уништавале непријатеске јединице. Поред свакодневних ситнијих чарки, батаљон је водио и веће борбе. Марширајући према Буковику, месту где су се у то време концентрисале све непријатељске снаге за „одлучујући обрачун“ са Двадесет трећом дивизијом, млавски, звишки и крајински четници заноћили су на подручју Бољевца, Лукова и Кривог Вира. Бољевачки партизански батаљон, дотле на биваковању у Јабланици, донео је одлуку да бар за извесно време веже те снаге и задржи их од планираног покрета. Рано изјутра 15. јула 1944. овај батаљон, онда са свега 71 борцем распоређеним у три мале чете, запосео је североисточне обронке Ртња и својим левим крилом затворио прелаз Козји Гроб, на који су били упућени према Буковику хомољски и звишки четници. Својим средишњим делом батаљон је држао пут Бољевац — Луково — Криви Вир. Око 8 часова на ове положаје почели су нападати четници Крајинског корпуса и Прве бољевачке бригаде. Напади су трајали читав дан, стално праћени минобачачком ватром. Али, иако слабе, пушкомитраљеске групе малог батаљона неколико пута су пребацивале непријатеља преко Црног Тимока.

Тек пред мрак батаљон се повукао, пошто је, без и једне жртве, задржао непријатеља читав дан.

Када су се четници после тешког пораза на Буковику повлачили, Крајински четнички корпус је привремено сакупио снаге на терену око Бољевца. У ноћи 8/9. августа преко 1000 четника улогорило се у селу Мали Извор, непосредно до Бољевца. Рано изјутра Бољевачки батаљон је опколио село. У јуришу је извршен продор све до непријатељског штаба. Том приликом заробљено је 70 четника. Тада је међу 10 палих бораца погинула и Естер — Нели Јаковљевић, омладински руководицац батаљона, комесар батаљона Милан Узелац и командир чете Ђорђе Милојевић.

Батаљон се 20. августа привремено вратио у састав Двадесет треће дивизије, да би нешто касније, 5. септембра, постао око-

сница новообразоване Двадесет треће бригаде НОВЈ (у селу Скробници код Књажевца). У септембру 1944. та нова бригада (командант Божа Ђорђевић, политички комесар Жарко Ковачић, начелник штаба Душан Павковић), пребацила се на комуникацију од Зајечара према Књажевцу и Сврљигу. У првој половини месеца бригада је рушила саобраћајнице, а затим је почела упорна битка са Немцима који су, продирући из Ниша, настојали да одрже сталну везу са својим трупима у Тимочкој крајини.

Борбе са Немцима сада су биле готово свакодневне.

Први батаљон ове бригаде је 18. септембра на друму Књажевац — Ниш убио 10 Немаца и запленио један мотоцикл, а Трећи батаљон бригаде запалио један немачки тенк; 20. септембра, у сукобу са борцима ове бригаде, на Тресibaби је погинуло 9 Немаца, а 4 су заробљена. Заплењено је 12 камиона. Први батаљон бригаде је на истом месту 23. септембра разбио немачку коњичку јединицу и ослободио 12 Руса које су Немци водили као заробљенике. Бригада је затим, 28. септембра, у заседи између тимочких села Селачке и Краљевог Села уништила 23 немачка војника, неколико заробила и запалила 2 тенка са посадом и 5 камиона. У овој борби учествовао је само Први батаљон (1. чета), у коме су се налазили готово искључиво борци из бившег Бољевачког батаљона (том приликом је погинула крај тенка гимназијалка из Бора Даница Петровић, комесар чете). Сутрадан су борци Трећег батаљона у окршају на Тресibaби убили још 25 Немаца. Код Малог Извора и Селачке 2. октобра нападнута је већа немачка комора. Немци су у четворочасовној борби имали око 70 мртвих и преко 100 рањених. Уништено је око 100 кола са комором и 2 топа. Сутрадан на истом месту рањено је око 50 а погинуло близу 30 Немаца у борби са Првим батаљоном Двадесет треће бригаде. Три партизана су погинула, а 7 је рањено.

У току свега петнаестак дана погинуло је у жестоким сукобима са Двадесет трећом српском бригадом укупно око 200 немачких војника. Операције Двадесет треће бригаде имале су велики значај и за народ у Заглавку и Тимоку, где је бригада у септембру претежно оперисала. Ова села, из којих је знатан број одраслих мушкараца већ отишао са Двадесет трећом дивизијом, имала су у новој бригади снажан ослонац у борби за коначно ослобођење.

Крајем септембра (28) на терену Сокобање образована је и Двадесет четврта српска бригада (командант Владимир Зећ, политички комесар Здравко Ђурковић).

За то време суседни Тимочки батаљон, који је образован 24. јула (командант Добривоје Божић, заменик Миодраг Милошевић, политички комесар Бранко Митровић, партијски руководица Мирко Петровић, начелник штаба Вукашин Радичевић), после неколико мањих акција и спасавања америчких падобранаца код Заграђа, спојио се крајем јула на Слемену са новообразованим Нишким теренским одредом (командант оперативне групе постао је Жарко Ковачић, политички комесар Радојица Ђуровић) и са 350 бораца растерао код Радичевца и Балинца заоста-

лу и деморалисану Прву књажевачку четничку бригаду. Нови одред се 18. августа испод Маглена сукобио са јаким батаљоном од око 800 љотићев-аца из зајечарског гарнизона. У оштрој борби која је трајала готово цео дан, непријатељ је имао око 30 мртвих и рањених, а у одреду је погинуло 6 партизана, док су 23 рањена.

Батаљон — одред, после месец дана самосталних акција, 21. августа⁸⁾ постаје Двадесета српска бригада (командант Жарко Ковачић, заменик Радомир Јовичић, политички комесар Радојица Ђуровић, партијски руководиоца Мирко Петровић и начелник штаба Вукашин Радичевић).

Новг бригада је после мањих сукоба са четницима близу Леновца, ушла 24. августа код Валакоња у борбу са надмоћном непријатељском групацијом и изгубила 6 бораца. Осморица су рањени. Погинуо је и командант Трећег батаљона Душан Ђирић.

У бригаду су из дана у дан пристизали нови борци, нарочито из тимочких села и Бора, а затим из Алексинца, околине Ниша, Ражња и Београда. Њене акције биле су од великог војног и политичког значаја: она је систематски обилазила села, давала подршку народноослободилачким органима и успешно прогонила заостале четничке групације.

У то време бугарске окупаторске трупе, свесне потпуног пораза, настојале су да се најкраћим путем пробију из Србије у Бугарску. Један од праваца повлачења био им је и Тимок. Једина препрека била је Двадесета бригада. Бригада је у тој ситуацији 7. и 8. септембра извршила једну од врло значајних војничких акција у овом крају: на положајима према Бованској клисури изнад Сокобање дочекала је велику формацију од око 3000 бугарских војника са моторизацијом. Они су покушавали да се преко Сокобање, Књажевца и Кадибогаза пребаце без борбе у Бугарску, са свим оружјем. Прво су вођени кратки преговори. Штаб Двадесете бригаде енергично је одбио да их пусти под оружјем.

Пропуштени су тек пошто су сви, њих 3000, били потпуно разоружани.

Том приликом заплењено је 2000 пушака, 45 пушкомитраљеза, 13 тешких митраљеза, 4 противавионска митраљеза, 80 машинки, 160 пиштоља, 4 тешка бацача, 5 лаких бацача, 23 камиона, 1 аутомобил, 5 мотоцикла, 6 бицикла и 400 коња. Наоружање за читаву једну ондашњу дивизију! Бедно је изгледала дугачка колона разоружаних војника бугарске фашистичке армије, која је, до јуче осигурана, сада покуњена тапкала преко заглавских села према бугарској граници⁹⁾.

Бригада је ускоро ушла у састав новоформиране Четрдесет пете дивизије (образована 3. септембра) састављене од нових бригада: Двадесете, Двадесет треће и Двадесет четврте, са људством претежно из овог краја. Командант Четрдесет пете дивизије био

8. Према неким изворима Двадесета бригада образована је 19. августа.

9. О разоружашу Бугара видети прилог бр. 42.

је потпуковник Раде Зорић, политички комесар потпуковник Сава Радојичић, начелник штаба Милан Аврамовић, партијски руководицац Трајко Јовановић.

У септембру је Двадесета бригада (нови командант Војин Видовић) почела низ операција и на терену према Морави. Бригада је 13. септембра код Кривог Вирана напала четнике који су се у нареду повлачили ка западу. У петочасовној борби погинуло је 19, заробљено 28, а рањено 40 четника; заплењено је 66 пушака, 3 пушкомитраљеза и 150 ручних бомби. У бригади су погинула 2 борца, а 4 су рањена. Бригада је већ сутрадан наставила потеру за разбијеним четницима, који су код Витошевца и Скорице изгубили још 23 мртва и 32 заробљена, док је бригада имала 2 погинула и 1 рањеног друга. Ослобођено је 76 омладинаца које су четници покушавали да у повлачењу присилно одведу собом. Заплењено је 47 пушака, 2 бацача и 1 пушкомитраљез.

У новом сукобу, сада са Немцима, Двадесета бригада је 15. септембра код села Јовановаца и Шетке, близу Бованске клисуре, одбила немачку претходницу од 16 камиона. Том приликом убијено је 7 Немаца, заплењен је 1 камион, 1 мотоцикл и 5 аутоматских оружја. У ноћи 19/20. септембра бригада је упала у Ражањ одакле је извукла веће количине хране. До краја септембра 1944. Двадесета бригада је даноноћно рушила комуникације око Бољевца да би спречила повлачење немачких трупа овим правцем. У сукобу са четницима 26, 27. и 28. септембра код Доње Мутнице и Бошњана, близу Параћина, непријатељ је имао 27 мртвих и 46 заробљених, а бригада 2 погинула и 6 рањених. Заплењено је 75 пушака, 7 пушкомитраљеза и једна радио станица. То су биле последње групе четника: официри, штабови, жандарми и црнотројкаши, који су напуштали овај крај Србије, настојећи да се дочепају западних граница. Јединице народне војске стално су им биле за петама.

Читава Двадесета бригада је одавде кренула назад, наомак Зајечара, ради последњег обрачуна са Немцима. У борбама од 28. до 30. септембра бригада је у околини Зајечара (Вратарница) уништила 60 немачких војника, а око 130 су рањени. Пала су 2 борца бригаде, а 6 их је рањено.

Рад ослободилачких организација

Продор дивизија Народноослободилачке војске у Тимочку крајину изискивао је од партијске организације нове мере у политичком деловању. Требало је учврстити политичке резултате војних победа и снажном елану маса дати организованији садржај. Стога је била неопходна свестрана активност партијских и масовних организација, а поготово органа народне власти и војне позадине. Многи кадрови за ове органе повучени су из састава Девете и других бригада.

На скупштину Главног народноослободилачког одбора Србије, која је била заказана за 10. септембар 1944. у Прокупљу, послати су делегати и из овог краја.

У присуству члаиа Покрајинског комитета КПЈ за Србију Љубинке Милосављевић, одржано је 24. августа 1944. у селу Читлуку партијско саветовање за јужни део Тимока и Крајине са темом: „О задацима комуниста у новој ситуацији”.

Саветовању су присуствовали чланови ОК Партије и ОК СКОЈ-а, као и чланови среских комитета Партије за срезове тимочки, зајечарски, бољевачки и борски¹⁰). Реч је била о текућим задацима у раду Партије и СКОЈ-а, о стварању неких партијских комитета, избору и организацији народноослободилачких одбора, њиховој легализацији, и о раду одбора Фронта, АФЖ-а и УСАОС-а. Том приликом утврђен је нови састав Окружног комитета Партије (Живан Васиљевић, секретар, Драгољуб Стевановић, Мирко Бабић, Јанко Симеонович, Драгољуб Радисављевић, Драгољуб Радојевић, Милојко Ђорђевић и Михајло Туртић). Одређен је и Иницијативни окружни Народноослободилачки одбор, чији је председник постао Војислав Јеленковић, командант Заглавско-тимочког партизанског одреда из 1941. године. Одређен је и нови састав Окружног комитета СКОЈ-а: Михајло Туртић (секретар), Миомир Цолић, Бора Јевтић, Драгољуб Алексић, Јован Бељан, Јован Нинић и Власта Милошевић”).

У извештају делегата Покрајинског комитета Партије ПК-у после одржаног партијског саветовања за срезове у јужном делу округа, позитивно су оцењене прилике у зајечарском округу¹²). Истакнуто је брзо стварање народноослободилачких одбора. У извештају се поред осталог каже: „И у северном делу зајечарског округа моћи ћемо доста да урадимо. Преко масовних организација врше се у доњем делу овог округа припреме за избор делегата, тј. посланика за скупштину Главног одбора, с тим што је у центру I заседање Главног НОО Србије; говори се о томе какви треба да буду делегати. Разне организације ће такође изабрати и своје госте за заседање”.

У извештају секретара ОК СКОЈ-а Зајечар Михајла Туртића, упућеног 25. септембра 1944. ПК-у СКОЈ-а за Србију, даје се делимично оцена о тадашњим приликама у округу. У том документу поред осталог стоји: . . . Ситуација се на нашем терену врло брзо и често мењала . . . после пада трију вароши и након наиласка немачких јединица, ситуација се нагло изменила, а није искључиво да ће се и даље тако развијати. Дражиновци су се распали јер су сви команданти корпуса распустили своје јединице, сем ЈБубе Јовановића на северном зајечарском терену који има са собом око 40 људи и једна бригада Борска која броји око

10. У Срески комитет КПЈ за тимочки срез одређени су Наталија Васиљевић (секретар), Вера Димитријевић, Тихомир Ђорђевић, и Драгомир Јовановић. Секретар партијског поверенства на десној страни Тимока био је Никодије Јевтић, а на левој Момчило Велојић. У Среском поверенству за срез Зајечар секретар је Радомир Илић.

11. Члан ПК СКОЈ-а Милијан Неоричић који је тада дошао на овај терен, сачувао је белешку о тадашњем стању СКОЈ-а у Тимочкој крајини — прилог бр. 43.

12. Прилог бр. 44.

100 људи. Немци се налазе у Зајечару, Андрејевцу и Књажевцу, а одатле упадају у оближња села. Терор и пљачка коју врше незапамћена је до сада . . . просто речено подивљали су . . .".

Тих дана у току је било и организовање народноослободилачких одбора — органа власти радног народа. У малом месту Кожељу, у Тимоку, основан је 25. септембра 1944. први Срески народноослободилачки одбор у Тимочкој крајини (председник Ђорђе Милутиновић, секретар Вукашин Драгутиновић). Скупштини су присуствовали представници из 12 од укупно 16 општина, као и делегат Иницијативног окупног НОО. Дневни ред ове значајне скупштине је био: Војно - политичка ситуација; избор Извршног среског НОО; везе и обавештајна служба; план рада по одсецима; Народноослободилачки фронт; питања и предлози.¹³⁾

СТИЦАЈЕМ ОКОЛНОСТИ ДОГОДИЛО СЕ ДА СУ СЕ БАШ У ТИМОКУ, У КРАЈУ ГДЕ СУ ПАРТИЗАНИ И КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ИМАЛИ НАЈВИШЕ УТИЦАЈА И ПОДРШКЕ У ТОКУ ЦЕЛОГ РАТА, ЈАВНО САСТАЛИ ПРВИ СРЕСКИ ПРЕДСТАВНИЦИ НОВЕ НАРОДНЕ ВЛАСТИ, ИЗРАСЛЕ ИЗ ОРУЖАНЕ БОРБЕ НАРОДА.

Народноослободилачки одбори створени су током септембра 1944. у већем броју места Тимочке крајине. Команде места стваране су за сваки срез. У селу Ласову образована је Команда подручја за цео овај крај (командант Остоја Рокић, политички комесар Воја Ранђеловић). На ослобођеној територији током септембра 1944. образовани су, махом у реону градова, и мали партизански одреди — Књажевачки, Зајечарски, Неготински и Подгорачки.

Продор у Крајину

Готово комплетна 1. немачка брдска дивизија са око 12.000 војника, долазећи са југа, ушла је 9. септембра у Зајечар. Појава јаке немачке дивизије у овом крају знатно је олакшала тешку ситуацију преосталих немачких трупа. Ова дивизија убрзо је наставила надирање према Неготину и у селу Рготини ступила у контакт са немачким снагама из Борског рудника, а 99. ловачки пук 1. дивизије продро је 13. септембра увече до Неготина. У реону Прахова, одакле узводно нису могли даље, уништили су пристанишна постројења и многе бродове. Из правца Пожаревца у Тимочку крајину упућен је 2. пук немачке дивизије „Бранденбург".

Нешто пре тога, све три бригаде Двадесет треће дивизије кренуле су из Зајечара према Крајини, ка Дунаву. Девета бригада преко Копривнице и Метриша стигла је до Неготина, у који је ушла 12. септембра¹⁴⁾. На дан уласка бригаде у Неготин, око 400 нових бораца, махом омладинаца, ступило је у НОВЈ, а исте

13. Видети прилог бр. 45.

14. О ослобођењу Неготина, видети прилог бр. 46.

вечери још око 100 бораца из околних села јавило се у поједине бригаде Двадесет треће дивизије. Крајина је са одушевљењем дочекивала бригаде, групе омладинаца излазиле су и по десетак километара изван села у сусрет Народноослободилачкој војсци. Убрзо је још око пет-шест стотина нових бораца из Крајине попунило јединице НОВЈ. Број бораца само у Деветој бригади попео се на преко 1200.

Седма бригада је тих дана једним делом заузела положај западно од Зајечара, око Звездана, а другим делом према Бору и око Салаша. За то време Четрнаеста бригада је избијала на брестуљке око друма Неготин — Салаш, крећући ка Прахову. Јединице су уз пут запречавале све пролазе, јер су стигле вести о великим немачким снагама које пристижу у овај крај. Зато се цела дивизија почела да помера западно од друма Зајечар — Неготин. Извршавајући наредбу о рушењу свих комуникација иза себе, штаб Девете бригаде известио је 14. септембра штаб Двадесет треће ударне дивизије:

„Порушене су комуникације од Зајечара до Неготина: пруга од Зајечара до села Трнавца у дужини од 11 километара онеспособљена је 50% за употребу; од села Брусника према Неготину у дужини од 5 километара; од Зајечара до села Вражогрнца срушена су три већа пропуста у дужини од 2 — 4 км; на друму Рготина — Копривница направљено је пет прекопа ширине 5 м а дубине 2 — 3 м; срушен је први мост на реци јужно од Салаша у дужини 30 — 40 м”.

Са колонама Немаца на друму Зајечар — Неготин почеле су свакодневне борбе. Седма бригада је 13. септембра код Салаша дочекала једну већу моторизовану немачку јединицу и уништила 10 непријатељских војника. Сутрадан, 14. септембра, и Девета бригада је код Салаша нанела Немцима губитке (20 погинулих). Рањено је 6 партизана. Истог дана у околини Бора Седма бригада је заробила 46 Немаца. Петнаестог септембра у сукобу са Седмом бригадом у реону Бора Немци су имали 10 мртвих и више рањених, а Девета бригада је код Салаша уништила 15 немачких војника, изгубивши једног борца и 5 рањених. Шеснаестог септембра јединице Двадесет треће дивизије напале су у Салашу утврђене Немце, који су имали 25 погинулих војника.

Врховни командант Тито је инсистирао на бржем продору ка Ђердапу. Он 14. септембра шаље депешу Главном штабу Србије: „Надирите према Ђердапској клисури и ширите успех”.

Бригаде Двадесет пете дивизије, крећући се преко северног Кучаја, стигле су у међувремену до Дунава. Успут су разбијали остатке четника око Горњана и ка Хомољу. Прво су, 12. септембра, неуспешно напали јак гарнизон белогардејаца и Немаца (2000) људи у Доњем Милановцу. Ова дивизија је затим блокирала све правце према Неготину, Бору и Пожаревцу, рушећи комуникације.

Радници Мајданпека, чим је Двадесет пета дивизија стигла у близини, дигли су се на оружје, основали свој партизански одред од две чете, сами протерали мање окупаторске снаге и четнике и, као 1941. године, ослободили овај забачени рударски гра-

дић у шуми. Пошто су се белогардејске јединице Руског заштитног корпуса (РЗК) повукле из Мајданпека, у рудник су привремено ушле групе четника које су почеле са пљачком. Смелом акцијом припадника народноослободилачког покрета четници су 12. септембра разоружани, а Народноослободилачки одбор је преузео власт. Успостављена је веза са Двадесет петом дивизијом НОВЈ¹⁵).

У новообразованом Мајданпечком партизанском одреду командант је, као и 1941. године, постао Сретен Вучковић, заменик је био Родољуб Стојановић, политички комесар Милутин Арсић а помоћник комесара Јован Ружић.

У извештају од 12. септембра 1944. године штаб Двадесет пете српске дивизије НОВЈ јавља Главном штабу о расулу четничког корпуса: „ . . . Као што смо вам јавили радиограмом, приликом марша на ову просторију наишли смо у селу Горњане на Књажевачки четнички корпус који је тек био стигао у село. После неколико рафала и бацачких мина непријатељ се у паници разбежао у правцу Дели Јована, где су у току ноћи официри распустили и преостатак војске тако да се овај корпус потпуно распао . . . ”.

•к

Тих дана разбијени и деморалисани четници учинили су још један очајнички покушај. У Крајину је 6. септембра стигао опуномоћеник Драже Михаиловића са задатком да „именује делегате за преговоре са Црвеном Армијом” (потпуковник Велимир Пилетић, потпуковник Љуба Јовановић, адвокат Александар Трифунац). Задатак делегације био је да замоли Црвену Армију за „посредовање не би ли партизани обуставили нападе на четнике и да предложи повлачење четничких и партизанских снага у касарне до обављања слободних избора . . . ”. Њихов предлог био је, такође, да се „не кажњава сада за злочине почињене за време окупације, већ да се то остави после извршених избора”. Велимир Пилетић је са групом четника 10. септембра прешао Дунав код Трајанове табле. После узастопних настојања и лутања по разним војним штабовима четници су ухапшени у Крајови. Тако је пропао овај необичан покушај¹⁶).

15. Прилог бр. 47.

16. Четнички потпуковник Велимир Пилетић је 10. септембра 1944. прешао Дунав са 30 официра и 110 четника, водећи са собом 80 Немаца — заробљеника. У Крајови је оставио пратњу и упутио се у Букурешт, до совјетске команде. Ови су га ухапсили 8. октобра и упутили у Москву. У међувремену је Маршал Тито јавио са Виса (11. септембра 1944) Главном штабу Србије: „Тражите преко генерал-мајора Горшкова (Горшков Анатолиј Петрович, шеф совјетске војне мисије у Србији), ако се потврди вест да се Пилетић предао Русима, да нам они предају Пилетића и све његове колеге које ми сматрамо злочинцима и које треба казнити. Остало људство треба разоружати и држати као заробљенике”.

Сустрет са Црвеном Армијом

У циљу координирања даљих акција са трупима II и III украјинског фронта Црвене Армије, које су избиле на Дунав, а делом прешле у Бугарску, Врховни штаб НОВЈ послао је пуковника Љубодрага Ђурића, заменика команданта Главног штаба НОВ за Србију, у сусрет Црвеној Армији, ка Дунаву.

Ток неких претходних збивања у вези са овим сусретом везан је за релације Врховни штаб — Главни штаб за Србију. Хронолошки бележено Тито 1. септембра 1944. јавља са острва Виса Главном штабу НОВ за Србију:

„Слажем се са вашим планом. Треба овладати источном Србијом, одакле успоставити везу са савезницима . . . и о томе што прије извјестити“.

Са Виса 6. септембра стиже у Главни штаб за Србију категорично Титово инсистирање:

„Наређујем да хитно успоставите везу са Црвеном Армијом и о томе ме што прије извјестите“.

Главни штаб НОВ за Србију сутрадан, 7. септембра, обавештава Тита:

„Љубо Ђурић с двије дивизије креће на просторију Бор — Зајечар, а затим ка Неготину и Дунаву у сусрет Црвеној Армији“.

Истог дана, 7. септембра, Тито се јавља Главном штабу НОВ за Србију:

„Јавите најхитније да ли имате наших јединица на сектору Неготин — Брза Паланка. Наредите Љуби Ђурићу да најхитније оријентише снаге у том правцу и да се повеже са Црвеном Армијом код Кладова, јер се она налази у Турн Северину . . .“.

Четрнаестог септембра Тито јавља: „ . . . Браниге Неготин и створите солидан мостобран . . .“.

Главни штаб НОВ за Србију 16. септембра образлаже Титу да су приспеле немачке снаге овде још надмоћније од снага НОВЈ.

Најзад и сам Врховни командант НОВЈ стиже авионом у близину овог ратног попришта (на путу за Москву). Из Крајове у Румунији он 19. септембра 1944. јавља на Вис:

„Стигли смо срећно и имали красну вожњу . . . Сутра путујем на фронт . . .“.

Пре тога, 8. септембра 1944. Јосип Броз Тито је у својству Врховног команданта потписао проглас Врховног штаба упућен свим официрима, подофицирима, политкомесарима НОВ и ПОЈ у коме се истиче да је 6. септембра „ . . . стигла велика савезница Црвена Армија на границу Југославије“.

По завршетку рата, када је требало да буде изручен југословенским властима, ратни злочинац Пилетић је побегао под нејасним околностима, 8. новембра 1945, и дошао у Париз.

До првог сусрета јединица НОВЈ (14. корпус) и Црвене Армије (75. стрељачки корпус) дошло је у ноћи између 12. и 13. септембра 1944. на Дунаву, код села Радујевца, близу Неготина¹⁷). Био је то велики тренутак за читаву Народноослободилачку војску Југославије. Штаб Четрнаестог корпуса НОВЈ у извештају Главном штабу НОВ и ПО Србије јавио је: . . . 12. септембра јединице XXIII дивизије заузеле су Неготин . . . Један батаљон из IX бригаде ове дивизије и коњички ескадрон исте дивизије са начелником штаба IX бригаде пребацили су се са члановима Главног штаба преко Дунава и ухватили везу са Црвеном Армијом"¹⁸).

17. Пре тога 5/6. септембра, мање руске извиђачке јединице прешле су из Турн Северина Дунав код Кладова, али су одмах сузбијене. И из Двдесет пете дивизије НОВЈ јављено је Главном штабу за Србију о вези са Русима (мајор Драгослав Петровић) код Доњег Милановца, а њена Шеснаеста бригада срела се 24. септембра са 109. пуком 74. стрељачке дивизије Црвене армије, на планини Мироч. Крајем септембра 1944. успоставила је везу са Црвеном армијом и Четрдесет пета дивизија НОВЈ, у Тимоку, код села Ошљана.

18. Видети прилог бр. 48.